

Тамара Вронська (Київ)

ЖИТТЯ ТА ПОБУТ РОДИН УЧАСНИКІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОГО РУХУ В МІСЦЯХ СПЕЦПОСЕЛЕНЬ (1944–1952 РР.)

Історія повсякдення – один із сучасних напрямів розвитку історичної науки – ще донедавна була прерогативою західної історіографії. В останні десятиріччя і в Україні ця проблема поступово опанується вітчизняними істориками, набуває дедалі більшого визнання. Дослідники різних історичних періодів фокусують свої наукові інтереси на певних соціальних групах, поглиблюючи антропологічні аспекти їх осмислення¹.

Результати наукових студій виявляються в аналізі широкого спектру елементів історії повсякдення та латентної картини соціальних спільнот. Втім, серед вже опублікованих праць бракує таких, де б увага концентрувалася на історії окремих родин та матримоніальних стосунках в умовах тоталітарного режиму, який перебрав на себе повний контроль над усіма сферами життя у державі, в тому числі і сімейного. Дослідження такого роду мають велике значення, оскільки вони дозволяють глибше осягнути сутність сталінщини, яка претендуючи на повну політико-ідеологічну монополію, формувала не лише спосіб мислення, а й спосіб приватного життя громадян.

Яскравим виявом насильства, агресивного маніпулювання життям та долями десятків тисяч сімей стали масові депортації, здійснювані радянською владою на західноукраїнських землях в останній рік Другої світової війни та у повоєнний час. Протягом неповних дев'яти років (від червня 1944 р. до грудня 1952 р.) за належність до родин учасників національно-визвольного руху у віддалені місцевості СРСР заслали 187 893 особи.

Наруга над жінками, дітьми та старими була ретельно спланована у відомчих регламентних документах союзного та республіканського НКВС, які розписували процедуру депортації. Не переказуючи їх змісту, слід наголосити, що вилучення заскочених зненацька людей зі своїх домівок було лише першим актом драми, який підготував їм сталінський режим. Далі їх чекали ще більш суворі випробовування у нових малопридатних для життя місцевостях СРСР, де вони у надзвичайно важких умовах влаштували свій побут.

Сама дорога в заслання була серйозним випробовуванням для людей. Ще під час депортацій 1944 р. керівництво НКВС СРСР пильно стежило, аби люди у вагонах їхали у великій скупченості задля економії

площі буцегарень на колесах. На станціях відправлення, якщо не вистачало людей, щоб «за максимальною нормою» набити вагони, за наполяганням наркома внутрішніх справ СРСР В.Чернишова, який «опікувався» засланими у місцях спецпоселень, ешелони стояли на запасних коліях, очікуючи додаткових примусових мігрантів². Так, в ешелоні № 49339, що вирушив 30 жовтня 1944 р. з Тернополя за адресою ст. Омськ, знаходилося 289 родин у складі 690 осіб. У вагонах, не обладнаних для перевезень у зимових умовах, без вікон, утеплення, пічок, елементарних засобів для гігієни, потерпали жінки, діти та люди похилого віку. Ця пересувна в'язниця стала останнім притулком для 12 дітей, які померли дорогою. Багато людей захворіло на пневмонію, застуду та інфекційні хвороби.

Такою ж нестерпною стала дорога до місця призначення у Горьківській області для 715 родичів повстанців, які виїхали 8 листопада 1944 р. в ешелоні № 48454 зі ст. Ківерці Волинської області. В неопалюваних вагонах люди страждали від холоду, хвороб і недоїдання³. Не відповідали мінімальним санітарним нормам і вагони ешелону, відправленого 23 грудня 1944 р. зі ст. Луцьк. Уже на короткому перегоні до станції Ковель від хвороб померло восьмеро немовлят віком до 6 місяців⁴.

Василь Гудима, уродженець с. Овлочин Турійського району на Волині, пригадує, як після арешту в 1944 р. батька, обвинуваченого у зв'язках з УПА, всю родину досить оперативно репресували. «Маму, мене, молодшого брата Михайлика, якому було трохи більше року, особливе «совещаніє» УНКВС Волинської області засудило до 5 років заслання в Сибір з конфіскацією майна, – пригадує чоловік. – На все життя запам'ятав день, коли нас вивозили. З собою дозволили взяти лише те, що змогли піднести у руках: трохи харчів та одягу. Везли в товарняках, обладнаних нарами, вікна облутані були колючим дротом. Раз у 2-3 дні потяг зупиняли... Залізницею їхали до Котласа (Архангельська область), а далі – до колгоспу імені III Інтернаціоналу Великодворської сільської Ради Тотемського району – пароплавом та підводами»⁵.

Розповіді багатьох депортованих дуже схожі. Вони також пригадують гострий брак їжі в дорозі. Харчів, що їх люди змогли взяти, не вистачало, оскільки вони з'їдалися ще під час перебування на збірних пунктах, а обіцяні організаторами депортацій станційні буфети зазвичай не працювали.

Медичного обслуговування практично не було, як і санітарної обробки перед вантаженням до потягів. Тому в умовах скупченості лютували інфекційні та інші хвороби, від яких помирали насамперед діти та старі. Так, наприклад, в ешелоні № 47347 (в якому 30 листопада 1944 р. з Дрогобицької області до ст. Котлас виїхало 645 членів родин

повстанців. – Т.В.) захворіли 50 осіб; в ешелонах №№ 47473 та 47474 встановлено 79 випадків захворювання на висипний тиф та запідозрених на тиф – 85 чол.»⁶.

Коли відправлені протягом 1944 р. ешелони з примусовими мігрантами із Західної України почали прибувати до місць спецпоселення, стали бити на сполох функціонери ГУЛАГу, оскільки більшість «пасажирів» втратила працездатність.

Невдоволення «якістю спецконтингенту», який мав використовуватися на підприємствах тамтешньої промисловості, на початку 1945 р. знову висловив заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов у своїй телеграмі на ім'я В. Рясного. Дописувач роздратовано зауважував, що йому не потрібні «дистрофіки» та «інваліди», які прибувають ешелонами із Західної України, оскільки лише в ешелоні № 47379 з Тернопільської області серед 385 осіб було 315 хворих на дистрофію та 10 трупів...»⁷.

Такого ж роду листування між згаданими посадовцями з НКВС тривало й надалі. 7 серпня 1945 р. у листі на адресу наркома внутрішніх справ УРСР В. Чернишов писав: «Нарком охорони здоров'я СРСР т. Митерев листом від 30 липня 1945 р. вказує, що ешелони зі спецпоселенцями з УРСР продовжують приходити до східних районів неблагополучними по висипному тифу». Окрім цього, зверталася увага на те, що більшість вагонів не обладнані ані нарами, ані грубками⁸.

Варто нагадати, що перші етапи депортованих із Західної України стали прибувати у віддалені місцевості СРСР тоді, коли там уже перебувала значна кількість представників інших «покараних» народів – чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, калмиків та інших загальною кількістю 2 225 000 осіб. В узагальнюючій доповіді начальника відділу спецпоселень НКВС СРСР М. Кузнецова (4 вересня 1944 р.) кожен зі згаданих народів мав окремий рядок. Натомість 5 000 членів родин учасників ОУН і УПА через своє відносно мале представництво у цьому скорботному переліку іменувалися як «інші» (хоча в дужках перелічувалися сім'ї «оунівців», «фольксдойче» та ін.)⁹. Утім, заслані з Західної України займали останній рядок у подібних звітах дуже недовго. Незабаром чисельність депортованих українців почала неухильно зростати.

15 березня 1945 р. – начальник відділу спецпоселень НКВС СРСР М. Кузнецов доповідав Л. Берії, що на 1 березня 1945 р. «...вивезено з України і розселено 6365 родин (16 522 особи), з них в: Архангельській області – 1745 родин (4163 особи), Іркутській – 1350 (3601 особа), Комі АРСР – 1324 (3188 осіб), Красноярський край – 720 (2 133 особи), Кіровська обл. – 694 (2 015 осіб), Молотовська обл. – 426 (1132 особи),

Тюменська обл. – 106 (290 осіб). Подій та втеч під час розселення не було. Прибулі оунівці розселені в лісних промислах»¹⁰.

Наприкінці грудня 1945 р. у Вологодській області було розселено 708 спецпереселенців – членів родин учасників самостійницького руху (серед них 255 дітей віком до 16 років). З них працевлаштовано у радгоспах 167 осіб, у «лісопунктах» – 74 особи. 23 дорослих не працювали, оскільки не мали теплої зимової одягу для роботи в лісі. Інші через знесилення та недоїдання не могли виконувати норми. З усіх працюючих в Удимському ліспромгоспі (тієї ж області) лише 13 осіб виконували встановлену норму. На харчування всім спецпереселенцям тоді видавали лише хліб, і то за дуже низькими нормами. Серед дітей були зафіксовані захворювання на дистрофію I та II ступенів.

Мало чим відрізнялася ситуація і в Удмуртській АРСР, де розселили 1418 родичів учасників національно-визвольного руху (в т.ч. 377 малих дітей). Розподілені на різні ділянки в тресті «Іжліс» вихідці з Західної України, за звітами місцевих наглядців, «неактивно ставились до роботи», оскільки гостро бракувало одягу, взуття та їжі. У Красноярському краї з 2217 спецпоселенців з західноукраїнських земель, розселених по 8 районах, 930 працювали у надзвичайно важких умовах на промислових підприємствах та будовах, 722 були непрацездатними за віком та внаслідок важких хвороб. В Іркутській області на облік перебувало 3575 членів сімей повстанців (1408 дітей) із Західної України. 1820 з них працювали на місцевих підприємствах, в колгоспах та радгоспах. У Кіровській області станом на 31 грудня 1945 р. на спецпоселенні знаходилось 1725 колишніх мешканців Західної України (747 дітей); у Новосибірській – 447, Тюменській – 159¹¹. Нестача одягу, харчування, як і в згаданих вище регіонах, ставали серйозними обставинами, через які люди не могли працювати.

Не кращим було становище і в Архангельській області, де за станом на 1 жовтня 1945 р. перебувало на спецпоселенні 4320 родичів повстанців (з них – 1613 дітлахів). Пізніше кількість депортованих зросла до 12 тис. осіб. Переважна більшість із них жила не лише в погано облаштованих бараках, а й у колишніх сушарках для деревини, коморах і т.ін. Середня норма житлової площі на одну людину становила не більше 1,9 кв. м. У Свердловській області, де примусово оселили понад 8 тис. українців, ситуація була ще гіршою. В Івдельському районі (трест Уралруда) бараки взагалі не мали вікон, дахи протікали, житлова площа на одну людину не перевищувала 1,2 кв.м.

У Красноярському краї – вже звичному місці для вигнанців із Західної України – у трьох селищах, де проживали спецпоселенці, в бараках встановили суцільні нари. У приміщеннях були відсутні столи і

стілці. Люди спали і їли на нарах впритул одне до одного, в цілковитій темряві, оскільки й освітлення теж не було¹².

Та й цим не вичерпувалися всі «принади» тамтешнього життя українців. Людина не мала права на відпочинок, окрім чотирьох днів на місяць, які визначалися адміністрацією на власний розсуд. Права вибору місця поселення не було.

«Політично репресовані», як часто іменували на спецпоселенні вихідців із Західної України, працювали в шахтах на видобутку вугілля, різних руд, будували заводи і фабрики, прокладали дороги. Скрізь було шкідливе виробництво, жажливі умови праці й екстремальні кліматичні умови. За це вони отримували миску баланди та кусень глевкого хліба.

Після жовтневої масової депортації 1947 р.* , незважаючи на попереднє замовлення вугільних підприємств, селити примусових мігрантів із Західної України практично було ніде. Тому людей, здебільшого дітей та жінок, розташовували у колишніх конюшнях, свинарниках, овочесховищах та інших нежитлових приміщеннях. Усі ті нещасні потерпали від холоду, невлаштованості та голоду. До цього додавалася ще й туга за рідними місцями, невідомість найближчого й далекого майбутнього.

Умови життя спецпоселенців не стали набагато кращими і в наступні роки. Про те, як жили члени родин учасників українського національного руху, йшлося в доповідній записці начальника управління внутрішніх справ по Молотовській області від 12 лютого 1949 р. на ім'я союзного керівництва: «В Юрлінському ЛПГ (Ліспромгоспі)... 58 сімей (308 осіб), засланих із Західної України та Литви, проживають у непридатних для життя бараках, які потребують капітального ремонту стін, даху, підлоги. По тресту «Сталінвугілля»... 14 родин засланих «оунівців» (40 осіб) проживають у бараку № 9 житловою площею 35 кв. м. Тут досі збереглася 2-ярусна система нар вагонного типу. В бараку холодно, повна антисанітарія... По Грем'ячицькому шахтоуправлінню... в бараку № 11 проживають 24 родини виселенців-оунівців. Довгий барак – у приміщенні холодно, брудно, велике скупчення, відсутні сушарки, виселенці сплять у верхньому одязі. Поблизу бараку смітників і туалетів немає...»¹³. І так далі практично по кожному з місць, де працювали депортовані.

16 квітня 1949 р. до робітничого селища Асіно (Красноярський край) прибув ешелон № 97482 з виселеними «оунівцями», які призначалися для роботи на підприємствах «Томліс». На момент прибуття людей на місці не виявилося представника цього тресту, і тому

* Протягом кількох жовтневих днів 1947 р. із Західної України у насильницький спосіб вивезли 77 791 особу.

їх після виснажливої дороги не змогли прийняти. Не були готові ані транспорт для перевезення людей, ані житло для них. Усі, кому пощастило подолати важку дорогу, майже три тижні залишалися у вагонах. Лише 4 травня людей, розділених на дві групи, доправили у Лайський ліспункт. Їх (452 особи) розташували по бараках, зовсім не прилаштованих для життя. Це помітили навіть працівники місцевої міліції. Один із них 16 травня 1949 р. доповідав своєму начальству: «У бараках, де розташовані «оунівці», страшенна скупченість і антисанітарія, освітлення відсутнє, стіни без штукатурки, пічок немає, і люди не мають можливості навіть приготувати собі їжу»¹⁴. Інші 459 осіб, депортованих із Західної України, залишалися якийсь час у Томську, очікуючи на прибуття транспорту для подальшого перевезення до місця роботи (Ергайський мехліспункт Кривошиївського району). Лише через чотири дні – 8 травня – згадали і про них. Перебували ці люди, як і їхні земляки, у жахливих побутових умовах¹⁵.

Не кращим було становище людей, депортованих до Казахстану. Не випадково 30 листопада 1949 р. голова Ради Міністрів цієї республіки Н. Ундасинов звернувся до Л. Берії з проханням «надати допомогу тим 3162 родинам (8269 осіб) «оунівців», які залишилися на спецпоселенні й зайняті у вугільній промисловості». Лікарська комісія відібрала для роботи у вугільній промисловості й на будівництві 6205 осіб, інші 2064 – були визнані профнепридатними через слабе здоров'я, і їх перекинули в Карахарлінський район, де вони могли бути використаними в інших галузях промисловості СРСР¹⁶.

Дивна річ, але автори передмови до солідного російського документального видання «История сталинского ГУЛАГа... Спецпоселенцы в СССР» стверджують, що «завдяки чіткій структурі, налагодженій роботі адміністрації та багатому досвіду спецпоселень проводилася певна підготовча робота перед вселенням нових контингентів, держава компенсувала виплати за продовольство і худобу, які були залишені, надавали позички на облаштування на нових місцях і гарантувала працевлаштування»¹⁷. Отже, виходить, що держава дуже дбала про людей, котрі не були невільниками, а просто шукали собі роботи за межами своєї малої батьківщини.

Насправді гігантські масштаби переселенських акцій, штучна руйнація тисяч сімей ще не вичерпували всього трагізму цієї гуманітарної катастрофи. Її поглиблювали шляхом рукотворних насильницьких асиміляційних процесів, ініційованих з Кремля. Місцева влада за вказівкою «згори», всіляко сприяла поглибленню прірви між традиційною ментальністю, культурою, звичками вихідців з західноукраїнських земель і новим буттям, зовсім не схожим на попереднє.

Та українці й на Півночі лишалися українцями. Вони намагалися і в непридатних для життя місцях якось налагодити свій побут. У бараках поступово на напівсліпі віконця прилаштували фіранки, над нарами – ікони. Віруючі люди й на вигнанні зберігали свої обряди, збираючись разом, організували молебні, вчили молитов дітей, передавали традиції та звичаї. Депортовані з інших регіонів СРСР пригадують, що жінки, чоловіки та діти, вислані із Західної України, були найбільш хазяйновитими, дружними та згуртованими. У спільних бараках саме їхні місця відрізнялися від інших своєю ошатністю та затишком.

Місцеві мешканці, налякані розповідями про прибуття якихось страшних «бандитів-західняків», вже незабаром переконувалися, що це були звичайні люди, які постраждали від терору сталінського режиму. Один із волинян, депортований наприкінці 1944 р. у чотирнадцятирічному віці як член родини повстанця, пригадує перші дні на засланні: «У селі, в яке нас привезли, пішов розголос, що везуть бандерівців. Всі люди вийшли дивитись. А серед нас же лише старі діди та баби, жінки, діти. Чуємо, лунає здивоване: «Оце і є ті бандерівці?» І що дивно, навкруг чується українська мова. Виявилось, що тут живуть люди, вислані з України під час розкуркулення та колективізації. Зустріли нас тут непогано, але й допомогти нам місцеві жителі нічим не могли, бо й самі жили дуже скромно»¹⁸.

Найважче в той час доводилося дітям та людям похилого віку. А їх на спецпоселенні перебувало дуже багато. Кожен зі звітів про депортації із Західної України засвідчував, що серед засланих частка малечі та підлітків становила у середньому 20–25%. Лише протягом 1947 р. у східні райони СРСР разом з рідними та поодинокі прибуло дітей «спецпоселенців»: віком до 7 років – 4585, від 7 до 14 років – 6376, від 14 до 16 років – 2765 і від 16 до 18 років – 2213 осіб; з них сиріт – 533. Більша частина малюків (діти до 7 років – 1240 осіб) разом з батьками були розселені в Омській області. Загальна кількість їх там становила 4320. 3049 дітей опинилися в Казахській РСР (із них – 887 малюків). Далі за кількістю дітей ішли Молотовська (2954), Челябінська (2732), Іркутська (1903) області, Красноярський край (528) і Читинська область (453)¹⁹.

Кількість дітей у місцях спецпоселень збільшувалася постійно. До того ж у 1952 р. без жодної директиви на те органи державної безпеки вирішили скасувати чинні раніше накази і почали «полювати» на дітей, яким пощастило залишитися на рідній землі*. Сталінський режим замість

* Спеціальним циркуляром наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 31 серпня 1945 р., розісланим начальникам УНКВС західних областей,

подарунка на день народження вручав підліткам статус довічного вигнанця з рідної землі. Списки таких дітей у супроводі дуже суворого припису з цього приводу заступник начальника 9-го управління МДБ СРСР 19 листопада 1952 р. направив заступнику міністра державної безпеки України і його колезі в Удмуртську РСР та інші місця, де перебували на спецпоселенні українці²⁰. Органи державної безпеки дуже уважно стежили за тим, щоб діти добровільно або під примусом «восс'єдналися» зі своїми родичами у віддалених місцевостях СРСР.

«Піклування» держави про найменших депортованих було досить специфічним. Воно практично не торкалося матеріального боку справи. Маленькі переселенці переносили всі негаразди депортації нарівні з дорослими: погане харчування, дефіцит житла й одягу, високу захворюваність. Але особливу увагу радянська влада приділяла ідеологічному вихованню дітей. Провідниками ідейного впливу на молоде покоління спецпереселенців мали стати місцеві школи. Традиційні виховні функції цього соціального освітянського інституту отримали особливу спрямованість – перевиховати маленьких прибульців. Уряд вимагав від місцевого керівництва «охопити» навчальним процесом всіх дітей спецпереселенців шкільного віку. Домагаючись цього, влада мала на меті: по-перше, впливу сім'ї протиставити громадське виховання; по-друге, продемонструвати турботу держави про дотримання конституційних прав дітей; по-третє, прискорити процес побутової і мовної адаптації, оскільки переселенці погано володіли російською мовою. Потрапивши в «агресивне» іншомовне середовище, де демонстративно ігнорувалося прагнення спілкуватися рідною мовою, дотримуватися традиційних поведінкових звичок, діти, треба визнати, досить швидко адаптувалися до нього.

Та ці соціально-освітянські проблеми не ставали визначальними для молоді шкільного віку. Лише незначна частина з них стабільно ходила до школи. Більшість не відвідувала ці заклади через банальну відсутність одягу, взуття та підручників. Діти часто хворіли й недоїдали. Нерідко підлітки кидали навчання через нагальну потребу допомагати дорослим утримувати сім'ї.

У районах спецпоселень досить поширеною була дитяча безпритульність та бездоглядність внаслідок мобілізації батьків на промислові об'єкти чи копальні, розташовані в інших місцевостях. Спеціальним циркуляром Міністерства внутрішніх справ СРСР (серпень

приписувалося недепортованих за різних обставин «неповнолітніх членів родин бандитів ОУН–УПА у заслання не направляти, а передавати родичам».

1948 р.) цю малечу приписувалося влаштувати в дитячі притулки без відкріплення від спецпоселень, де вони раніше проживали²¹. Коли вони досягали повноліття, то в отриманих паспортах мали позначку про відповідні обмеження у пересуванні, яка міцно прив'язувала їх до віддалених місцевостей СРСР, позбавляючи таким чином можливості отримати волю. Діти спецпоселенців, як і раніше, не призивалися до Червоної армії. Єдине, що їм дозволяла радянська влада, – це влаштуватися до ремісничих училищ, ФЗН (фабрично-заводського навчання) або інших подібних навчальних закладів, а потім отримати направлення на роботу на підприємства поза режимними місцевостями СРСР.

Щоправда, за депортованою молоддю формально зберігалися всі конституційні соціальні гарантії, в тому числі право на освіту. Можливість скористатися ним з'явилася у молодих спецпереселенців лише у повоєнний час, але відсутність свободи пересування практично зводила нанівець спроби реалізувати задекларовані права.

Таким чином, політика радянського уряду стосовно різних вікових категорій спецпоселенців була підпорядкована далекоглядним ідеологічним намірам. Держава вибудовувала свої пріоритети, керуючись практичними міркуваннями. Вона була зацікавлена в політичній лояльності підростаючого покоління і дозволяла йому частково скористатися задекларованими в конституції правами. Інші ж вікові групи владу турбували значно менше.

Якщо працездатних поселенців ще якось підтримували, то виживання у нових місцях розселення старших людей ставало проблемою їхніх родичів. Утриманці за картками мали лише половину пайкової норми працездатного переселенця – 300–500 г хліба на день²². Найважче було тим родинам, у складі яких не було жодної працюючої людини. Тоді все ставало проблемою: і продуктове забезпечення, і влаштування житла, і, звичайно, медичне обслуговування. Доглядати за хворими похилого віку практично не було кому. Гулагівське керівництво іменувало їх «баластом», а регіональна влада відправляла в заслання, незважаючи на солідний вік, оскільки мала припис від наркома Л. Берії: «відправляти у заслання всіх повнолітніх членів родин оунівців».

Значно загострилася ця проблема у 1946–1947 рр., коли майже весь СРСР потерпав від голоду. У районах, де розселили депортованих, місцеві мешканці не могли відчутно допомогти їм, бо й самі бідували. Восени 1946 р. частина утриманців (чоловіки, що не досягли 60-річного віку, і жінки до 55 років) були позбавлені хлібних і продовольчих карток. Не забезпечувалися нормованим постачанням і діти віком від 13 до 16 років. Вважалося, що це працездатні особи, які можуть виконувати норми на виробництві. Проте часто з різних причин (хвороби, виснаження) ці люди

не могли працювати, а тому прирікалися гулагівським керівництвом на голодну смерть. Більшість із цих знедолених змушена була харчуватися залишками зі смітників та недоїдками, старцювати по навколишніх селах. Почастішали випадки захворювань на дистрофію та голодної смерті. Медична допомога хворим практично не надавалася, оскільки в стаціонари приймали лише тих, хто мав хлібні картки. Про ці та інші випадки 10 грудня 1946 р. писав у доповідній на ім'я заступника міністра внутрішніх справ СРСР В.Ряного заступник начальника відділу спецпоселень МВС СРСР Мальцев²³.

Обстеження становища спецпоселенців, проведене у травні 1947 р., засвідчило, що «спецконтингент виявився ослабленим до краю, утриманці й діти на 80% хворі на дистрофію, фізичний стан робітників упав, норми не виконуються, заробітки становлять 100–120 крб. на місяць, а вартість набору продуктів харчування за карткою – 260–280 крб. Отже, люди навіть не могли викупити і того, що їм передбачалося гарантовано. Смертність зростає з кожним днем...»²⁴.

Після численних скарг людей та самих комендантів спецпоселень украй важкий і занедбаний стан найстарших спецпереселенців «помітило» нарешті навіть керівництво МВС СРСР. Наприкінці листопада 1947 р. С. Круглов написав заступнику голови Ради Міністрів СРСР Л. Берії, що серед 26 460 сімей оунівців виявилося 3536 таких, де відсутній годувальник. Тому МВС «великодушно» пропонувало взяти їх «на тимчасове утримання», виділивши для кожного депортованого таку одноденну норму: борошна – 150 г, крупи – 50 г, солі – 15 г, цукру (лише для дітей) – 15 г. Не плануючи довго займатися благодійництвом, МВС рекомендувало керівництву Красноярського краю, Кемеровської, Молотовської, Омської, Іркутської, Челябінської і Читинської областей, де розселили такі родини, влаштувати їх у колгоспах та в промислових артілях на роботи, аби вони не були тягарем для держави та «дармоїдами»²⁵.

Отже доля засланих була незавидною з огляду абсолютно на всі проблеми, які радянська влада штучно створила їм. Усі життєві негаразди цим людям доводилося долати у напівтабірному режимі, оскільки регламентоване спеціальними приписами «пилне око» НКВС–МВС визирало звідусіль.

Усі прибульці із Західної України одразу прикріплювалися до конкретного населеного пункту (села, повіту чи навіть до цілої республіки), де повинні були постійно перебувати під наглядом спецкомендатур, підпорядкованих відділу спецпоселень ГУЛАГу. У період заслання діяли так звані «обмеження по спецпоселенню» – система перепусток, заборона на свободу пересування, систематичні

«перевірки наявності» в комендатурах, інші жорсткі способи поліцейського контролю.

На підприємствах у депортованих із Західної України забирали паспорти, які знищувалися спеціальною комісією, натомість видавали спеціальні посвідчення. Це робилося згідно з параграфом 33 інструкції про порядок виконання рішень Особливої наради при НКВС СРСР і здійснення гласного нагляду за засланими і виселеними²⁶. А у тих, хто працював на підприємствах, визнаних такими, що мають стратегічне значення, відбирали навіть й ті посвідчення. Замість них видавали папірець – довідку, де вказували місце роботи і район, в якому дозволялося проживання.

Спецпоселенці могли пересуватися лише в радіусі 3 км від свого місця проживання. Населені пункти, де вони проживали, були розбиті на дільниці, до кожної з яких входило по 10 хат. З-поміж мешканців призначався старший (відповідальний) – «десятихатник», який кожні 10 днів повинен був звітувати перед комендантом. Згадана система «відповідачів» була запроваджена від 10 січня 1945 р. і на західноукраїнських землях.

Таким чином, без жодних документів на великих просторах Сибіру, Казахстану, інших віддалених територіях СРСР депортовані позбавлялися щонайменшої можливості вільного пересування, якщо й наважилися б це зробити у порушення існуючих режимних приписів.

Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1948 р. № 418-161цт різні категорії осіб, що перебували на спецпоселенні, були поділені між МВС та МДБ. Так, під протекторат органів державної безпеки потрапили всі члени родин «троцькістів», «зінов'євців», правих, учасників інших антирадянських організацій, висланих за постановами органів НКВС з Москви, Ленінграда, Києва та інших великих міст СРСР на підставі інструкції НКВС СРСР від 15 червня 1937 р., а також родичі засуджених за ст. 58 КК РРФСР (ст. 54 КК УРСР), заслани за рішенням Особливої наради як «соціально небезпечні за своїми антирадянськими зв'язками і антирадянським минулим». Під наглядом МВС залишилися ті, кого іменували адміністративно-висланими і виселеними, а серед них – члени родин зрадників батьківщини, учасників національно-визвольного руху, фольксдойче²⁷.

Отже люди, репресовані як родичі політичних опонентів радянської влади, опинились у зоні уваги двох карально-репресивних

відомств, що аж ніяк не сприяло ослабленню режиму їх утримання, а навпаки – призводило до більш щільної опіки*.

Усі реалії буття депортованих у нових умовах, як, власне, й сам факт примусового видалення з рідних домівок, невідступно викликали у більшості з них бажання будь-що повернутися додому, утекти з тих ненависних місць. Комуś поталанило втекти й уникнути гіркої долі, комуś – ні.

Факти втеч та спроби уникнення депортації почали фіксуватися карально-репресивними органами ще під час організації перших депортацій улітку 1944 р. На тих, кому це вдалося, заводилися спеціальні розшукові справи. І коли їх ловили, то з черговим етапом доправляли у віддалені місцевості.

Часто-густо люди тікали на шляху до залізничних станцій, іноді вже дорогою на Північ. Значно складніше було втекти з самих селищ, оскільки, як уже підкреслювалося, у депортованих забирали документи.

Попервах утікачів не карали дуже суворо. Так, до речі, було до війни і під час неї. Щоправда, вже на початку останнього року війни відбулися новації у цій сфері. Органи спецпоселень почали керуватися у своїй роботі з розшуку і покарання втікачів п. 9 постанови РНК СРСР № 34–14с від 8 січня 1945 р., за яким покарання за втечу стали більш жорстокими. Вона прирівнювалася до бандитизму і контрреволюційного злочину. За півтора року були підготовлені спеціальні директиви союзного та республіканського МВС*, які орієнтували виконавців на заходи запобіжного характеру. І вже після того, як відбулася найбільша жовтнева (1947 р.) депортація із Західної України та почастишали випадки утеч, радянська влада вдалася до крайніх заходів. 26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про кримінальну

* Для тотального спостереження і контролю за розкиданими по великих просторах віддалених районів СРСР спецпоселеннями уряд, НКВС (МВС, МДБ) видали велику кількість організаційно-розпорядчої документації. З середини 40-х і до початку 50-х у надрах карально-репресивних органів тривало напрацювання уніфікованого регламентуючого документа – статуту, в якому прописувався порядок перебування на спецпоселенні різних категорій репресованих (починаючи від вантаження у вагони і до звільнення зі спецпоселення). Цей документ, підготовлений НКВС, після тривалих блукань коридорами вищих владних структур так і не був затверджений у «зв'язку зі зміною внутрішньої політики держави» навесні 1953 р.

* Директива МВС СРСР № 193 від 30 липня 1946 р. «Про посилення боротьби з утечами спецпоселенців», розпорядження МВС УРСР від 19 листопада 1946 р. «Про заходи щодо встановлення місця перебування членів родин повстанців, що втекли з місць поселення».

відповідальність за втечі з місць обов'язкового та постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». Замість 8 років тюремного ув'язнення втікачів тепер чекало 20 років каторги **28.

Ревізія, здійснена у гулагівському господарстві в 1949 р., засвідчила, що боротьба з утікачами поступово починала даватися ознаки. Їх кількість потроху зменшувалася, хоча саме явище не вдалося подолати до кінця існування спецпоселень.

Слід зазначити, що статистика в ГУЛАГу велася не лише стосовно утікачів, а передусім щодо всього «населення» цього відомства. Від першого й до останнього етапу із Західної України, як і з інших регіонів СРСР, депортованих брали на облік і стежили за цим дуже уважно. Ці обліки цінні для історії, оскільки дозволяють побачити динаміку змін чисельності, географію розселення, специфіку працевикористання.

Порівняння цифрових показників ГУЛАГу з узагальненими даними по роках, які подавали республіканське і союзне НКВС–МВС по депортованих із Західної України, може бути досить умовним, оскільки перші здійснювали свої ревізії не обов'язково за результатами року, а останні складали реляції стосовно репресій якраз за звітний рік.

Так, за даними довідки відділу спецпоселень, складеної в жовтні 1946 р., на обліку перебував 29 351 «оунівець»²⁹. Якщо зважити, що протягом 1944 р. із західноукраїнських земель було депортовано 12 762 особи – члени родин повстанців і, відповідно, в 1945 р. – 17 497 осіб, то цифра ГУЛАГу виглядає цілком вірогідною. У листопаді 1947 р., після найбільшої депортації із Західної України, ГУЛАГ доповів про розвантажені 48 ешелонів із родинами «оунівців» (25 875 сімей – 74 898 осіб*)³⁰. Наведені дані теж дуже близькі до істини, оскільки протягом листопада–грудня депортовані із Західної України (загальною кількістю 77 791) ще продовжували прибувати.

1 квітня 1948 р. начальник тюремного управління МВС СРСР М. Кузнецов, проінспектувавши своє «господарство», підготував для

** Вже в 1950 р. очільники МВС СРСР доповіли Й. Сталіну про вжиті заходи і наслідки «роботи» указу від 26 листопада 1948 р. До 20 років каторжних робіт було засуджено 1 932 особи, тобто кожного восьмого з утікачів. Скільки з них було мешканців Західної України – невідомо, проте небезпідставним буде припущення, що, зважаючи на співвідношення і динаміку тогочасних депортацій, мабуть, немало // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Том 5: Спецпоселенцы в СССР. – С.86.

* Прибулих у жовтні 1947 р. розподілили так: у Кемеровську область – 30 288 осіб, Челябінську – 7 183, Карагандинську – 8 182, в Іркутську й Читинську – 4091, у Красноярський край – 1691, Омську область – 15 202.

керівництва узагальнюючу довідку, в якій називалася кількість виселених членів родин «оунівців» – 97 619, більшою від якої була чисельність чеченців та інгушів – 397 966, депортованих із Криму, а також «колишніх куркулів» – 161 241³¹, котрі вже давно і міцно утримували сумну «першість» серед інших виселених. Ці дані теж, на нашу думку, близькі до реальних, позаяк загальна кількість засланих родичів повстанців на початок 1948 р. досягла 114 936 осіб. З урахуванням великої смертності дорогою та в місцях спецпоселень, втеч та інших обставин об'єктивного та суб'єктивного характеру такий розрив (17 317 осіб) у показниках міг бути цілком природним.

Протягом наступного 1949 р. «статистична» картина поволи змінюється у бік зменшення на тлі збільшення кількості населення, депортованого із Західної України. Спочатку в квітні в одному зі звітів відділу спецпоселень наводиться цифра – 96 191 член сімей «українських націоналістів»³², яка ще більш-менш зрозуміла, оскільки протягом 1948 р. із західноукраїнських земель депортували всього 817 осіб, а вже в липні того ж року подається навіть менша – 95 552³³. І це в той час, коли примусові міграції відбувалися повним ходом. Принагідно нагадаємо, що протягом 1949 р. із цього регіону України відправили в заслання 22 951 особу. Шукати пояснення такої від'ємній динаміці виявилось не так уже й складно. З'ясувалося, що лише протягом 1948–1949 рр. у цій категорії депортованих народилося 879 дітей, а померло – 6382 особи³⁴. Та ще й тікати почали частіше.

Більш ретельним щодо депортаційної «бухгалтерії» був міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов, який подавав, на відміну від своїх ГУЛАГівських підлеглих, точнішу цифру. Він констатував, що станом на 1 січня 1949 р. на спецпоселенні перебувало 112 633 члени родин учасників національно-визвольного руху із Західної України³⁵ (а заслано було 115 753 особи). Отже розрив між цими двома цифрами виглядав уже не таким значним.

Відповідно до розпорядження МВС СРСР № 485 від 29 липня 1949 р. у серпні–вересні цього ж року планувалося провести масове воз'єднання сімей спецпереселенців. З цією метою було організовано 10 спеціальних ешелонів, розроблено маршрути³⁶. Як саме тривав даний процес у другій половині 1949 р. та пізніше, точно встановити не вдалося, оскільки відповідні архівні дані розрізнені та фрагментарні. Утім, цілком очевидно, що за рахунок згаданих категорій депортованих із Західної України почала неухильно зростати чисельність спецпоселенців у віддалених районах СРСР. Забігаючи трохи наперед, підкреслимо, що вже в 1951 р. кількість облікованих ГУЛАГом «західняків» перевищила 140 тис. осіб³⁷.

Аналіз даних за 1951 р., які наводить у своїх працях російський дослідник М. Бугай, дозволяє помітити, що жінки становили майже половину загальної кількості депортованих, чверть – діти, і трохи більше – чоловіки. Найбільше українців опинилося у Кемеровській області (26 772 особи), далі йшов – Хабаровський (24 976 осіб) і Красноярський (11 441 особа) краї зі своїми надзвичайно важкими кліматичними умовами. Не набагато легшим було життя 11 665 засланих і в Іркутській області та в інших регіонах СРСР, де опинилися з волі (чи, радше, сваволі) режиму молоді й старі, жінки й діти.

Своїх близьких намагалися підтримати повстанці. У своїй відозві «До насильно виводжуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи» невідомий автор звертався до засланих з такими словами: «Вони думають, що в снігах Сибіру і в темних підземеллях рудників і шахт зламається Ваш волелюбний дух і згасне, здушений морозним вітром, Ваш патріотизм. Большевицький окупант задумує, врешті, Вашими руками, руками тих, яких він жорстоко скривдив, позбавив рідних хат і яким мордував дітей – будувати свою криваву імперію. Своєю непосильною працею глибоко під землею, в понурих лісах і тундрах Сибіру Ви, як німі новітні раби, маєте будувати царство для ката Сталіна... У холодних, брудних вагонах, на далеких шляхах ви згадуйте тих, які вже довгі роки мучаться у тюрмах та інших большевицьких катівнях і не ломляться, витримують. Ви згадайте там своїх дітей, братів і сестер – повстанців, що, будучи вже цілі роки вічно гоненими і переслідуваними, часто голодними, без даху над головою і спокійного місця, де можна було б перев'язати задану ворогом рану, – не падають на дусі, не кидають з рук зброї. Вони пам'ятають про Вас і за Вас борються. Будьте їх гідні! ... У всіх, навіть найважчих умовах, Ви збережіть свою українську душу і вірте в нашу перемогу. Учíte своїх дітей української мови й українського Отченашу. Виховуйте в них безсмертну любов до України...»³⁸.

Фрагмент цього звернення свідчить, серед іншого, і про те, що, прирікаючи на важкі випробування невинних ні у чому жінок, дітей та людей похилого віку, радянська влада провокувала на більш жорстокий спротив тих повстанців, які ще залишалися у підпіллі. Люди, у яких відібрали все найдорожче – родину та оселю, мали обмежений вибір: смерть або табори ГУЛАГу.

Ще більше десятиліття перебували в засланні родини, депортовані із Західної України. Хтось адаптувався на нових місцях, хтось так і не зміг цього зробити. Але всі вони жили з невимовною тугою за рідною землею, яка у стократ перевершувала всі побутові та режимні труднощі життя на спецпоселенні.

Варта уваги та важлива обставина, що депортовані із Західної України намагалися зберігати на далекій від своїх домівок землі свої ментальні традиції, спосіб господарювання й облаштування житла. У неймовірно важких умовах вони чинили духовний спротив агресивній ідеології, привчаючи дітей спілкуватися українською мовою, прищеплюючи їм культурні та релігійні традиції.

¹ Коваль М.В. Забезпечення матеріально-побутових потреб населення // Історія Української РСР. У 8-ми т. десяти кн. – Т. 7. – Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). – К.: Наукова думка 1977. – С.419–425; Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.) – К., 1995. – Історичні зошити. – 83 с.; Удод О.А. Про історію повсякденності // Борисфен. – 2000. – № 4. – С. 9–10; Головка В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряду // Проблеми історії України: факти судження, пошуки. – Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип. 17. – К., 2007. – С. 87–101; Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. – Х., 2008. – 122 с. та ін.

² Державний архів МВС України (далі – ДА МВС). – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 93; Спр. 55. – Арк. 12.

³ Там само. – Спр. 55. – Арк. 32.

⁴ Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / Ігор Винниченко. – К., 1994. – С. 68.

⁵ Сповіді з-за ґрат. К-д.: Державне Центрально-Українське видавництво, 1997. – С.138-141.

⁶ Винниченко І. Назв. праця. – С. 52.

⁷ ДА МВС України. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 159.

⁸ Там само. – Спр. 55. – Арк. 86.

⁹ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – М., 2004. – С. 439.

¹⁰ Бугай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина». – М., 2006. – С. 222, 224–225.

¹¹ Винниченко І. Назв. праця. – С. 54–55.

¹² <http://memorial.kiev.ua/content/view/full/183/70/>

¹³ Винниченко І. Назв. праця. – С.78–79.

¹⁴ Бугай Н. Указ. соч. – С. 138.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – С. 139.

¹⁷ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – С. 70.

¹⁸ Сповіді з-за ґрат. – С. 138–141.

¹⁹ Винниченко І. Назв. праця. – С. 70–71.

- ²⁰ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Ф. 2. – Оп. 19. – Спр. 2. – Арк. 563.
- ²¹ Винниченко І. Назв. праця. – С. 76–77.
- ²² Зберовська О.Л. Життя в умовах депортації: політика держави стосовно спецпоселенських груп (1940 – початок 1950-х рр.) // <http://www.Memorial.krsk.ru/Articles/ККИМК2006/05.htm>
- ²³ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – С. 528–529.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 9479. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 74.
- ²⁶ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – С. 761.
- ²⁷ Там само. – С.564.
- ²⁸ Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / Верховний Суд України / В. Т. Маляренко (ред.), В. Т. Маляренко (уклад.), Є. І. Овчинніков (уклад.). – Офіц. вид. – К., 1997. – С. 52–53.
- ²⁹ Бугай Н. Указ. соч. – С. 136.
- ³⁰ Там само. – С. 230.
- ³¹ Дугин А. Н. Неизвестный ГУЛАГ: Документы и факты. – М.: Наука, 1999. – С. 92.
- ³² ДАРФ. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Спр. 234. – Арк. 43.
- ³³ Винниченко І. Назв. праця. – С. 78.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ ДАРФ. – Ф. 9479. – Оп. 1. – Спр. 525. – Арк. 5–6.
- ³⁶ История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. – Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. – С. 768.
- ³⁷ Бугай Н. Указ. соч. – С. 139–140.
- ³⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Юрій Сливка (відп. ред.). – Т. 2: 1946–1947 рр. – Львів, 1996. – С. 301–302.